

Franz Hinkelammert

Wereldeconomie, politiek en theologie

De huidige crisis van de wereldeconomie betekent het einde van een economische politiek, die onder de naam "Keynesianisme"¹⁾ bekend geworden is. Er zet zich nu een andersgerichte economische politiek door, die zich neo-liberaal of anti-interventionistisch noemt. Dit komt erop neer, dat alle staatspolitiek op sociaal-economisch gebied ondergeschikt gemaakt wordt aan de logica van de kapitaalaccumulatie. Het betekent een nieuw soort interventionisme dat gericht is tegen de sociale verzorgingsstaat. Het zoekt zijn zekerheid in een steeds verder uitbouwen van politie en leger, terwijl het functioneren van de sociale verzorgingsstaat wordt ontkracht en geprivatiseerd. Achter de schermen worden leger en politie tot de werkelijke centra van politieke macht. Vooral in de derde wereld leiden democratiseringsprocessen niet meer tot soevereine parlementen, maar tot burgerregeringen die slechts politieke macht hebben voorzover militaire instanties het toestaan.

1. Totale Markt als ideologie

Aan deze ontwikkeling ligt de ideologie van de totale markt ten grondslag. Dit is een strijdbare ideologie. De hele samenleving wordt gezien vanuit de visie dat de wereld zich moet ontwikkelen tot een allesomvattende markt. Alle gebieden van de samenleving dienen aan die markt ondergeschikt gemaakt te worden. Dit perspectief is totaal en resulteert in vijandigheid tegen allen die zich ertegen verzetten. Zo ontstaat het beeld van een tegenstander die door die vijandigheid zelf geproduceerd wordt. Tegenstander is niet de concurrent op de markt, maar diegene die zich te weer stelt tegen het organiseren van de samenleving volgens het beginsel van de markt. Vandaaruit wordt het hele begrip van subversie of verzet duidelijk: alles wat staat voor waarden en normen die de totale markt en de onbegrensde kapitaalaccumulatie in de weg staat, krijgt een subversief karakter. Dit beeld van subversie komt tot uitdrukking in het woord "utopist". De politieke term hiervoor is "socialist" of "communist", en wil je je tegenstander tot een crimineel maken dan wordt het "terrorist". Zo ontstaat een manicheïstisch dualisme: aan de ene kant de totale markt als *het* Goede en het natuurlijke, en aan de andere kant het utopisme-socialisme als opstand tegen de natuur en als *het* Kwade. Het gaat daarbij om de demonisering van elk verzet tegen de Totale Markt: weerstand wordt geduid als zijnde een onderdeel van de wereldomvattende samenzwering vanuit het Kremlin, het vanzelfsprekende centrum van het

"Rijk van het Kwade" in de wereld. De totale markt verschijnt als de garantie van al het goede op deze wereld: vrede, milieubescherming, sociale gerechtigheid en ontwikkeling van de onderontwikkelde landen. De vrede wordt veilig gesteld door bewapening en door het vernietigen van de vredesbewegingen. Het milieu wordt gered door vernietiging van de milieubewegingen. De ontwikkeling van de derde wereld wordt gewaarborgd door de ontwikkelingshulp af te schaffen en door die landen uit te leveren aan de Totale Markt. Hetzelfde gebeurt met de sociale gerechtigheid, die eenvoudigweg wordt beschouwd als een tautologie voor "resultaat van de politiek van de Totale Markt". Een conflict tussen gerechtigheid en markt is a priori onmogelijk: wat de markt doet is rechtvaardig. Het eindresultaat is een wereld die de strijd om de markt erkent als enige en opperste wet, als natuurwet, als een wet die de schepper zelf aan zijn schepping gegeven heeft. Maar helaas komt het "Rijk van het Kwaad" ertegen in opstand. In zijn trots wil het de natuurlijke bepaaldheid van de mens niet accepteren. Vredesbewegingen, milieubewegingen, ontwikkelingshulp en sociale politiek krijgen de contouren van Lucifer: duivelse opstand tegen Gods wet.

Legitimatie van folter en oorlog

Hoe kwalijker het "Rijk van het Kwaad" wordt voorgesteld, hoe gemakkelijker de Totale Markt en zijn methoden gelegitimeerd kunnen worden. Het genoemde manicheïstisch dualisme leidt tot een onvoorwaardelijke legitimatie van de Totale Markt. Politiek wordt dit vertaald in de these van de wereldburgeroorlog, d.w.z. van de totale oorlog tegen alles wat zich verzet. Deze oorlog wordt voorgestaan in westerse politie- en militaire apparaten die zich de ideologie van de Nationale Zekerheid eigen gemaakt hebben.

Deze totale anti-subversieve oorlog heeft een naar binnen en een naar buiten gerichte verschijningsvorm. Naar binnen gaat de strijd tegen alle sociale relaties die geen betrekking hebben op de Markt. Omdat deze oorlog totaal is, worden geen rechten gerespecteerd, met name geen mensenrechten. Elke autonomie tegenover de Markt wordt immers vernietigd. Daarbij maakt de totale oorlog gebruik van een specifieke vorm van terreur, namelijk: folter. Getallen over politieke gevangenen betekenen niets: men kent geen pardon, gevangenen worden niet gemaakt.

2. Christelijke agressie-ideologie

De situatie in Nicaragua kan als voorbeeld duidelijk maken, hoe christelijke agressie-ideologie kan bijdragen aan het creëren van de mythe van de strijd tussen het Goede en het Kwaad.

De Paus in Nicaragua

Uitgangspunt is het bezoek van de Paus in Nicaragua (maart 1983). Het drama begon met incidenten tijdens de pausmis in Managua. Velen verwachten uitspraken tegen de militaire interventie en op zijn minst een gebed voor de slachtoffers van de oorlog. Toen de paus daarover zweeg, werd hij door stemmen uit de massa onderbroken. De paus commandeerde stil te zijn, hetgeen averechts werkte en tot politisering leidde: men begon *poder popular* (= alle macht aan het volk) te roepen. Op zich genomen ging het hier slechts om een incident. Maar dit incident diende als startsignaal voor een doelge-

richte propaganda-actie in heel Midden-Amerika om de militaire interventie te doen voorkomen als een heilige oorlog. Deze doelgerichte actie werd stapsgewijs uitgevoerd:

Het incident werd als schennis van de eucharistie en dus als godslastering voorgesteld. Voor deze uitleg van het incident gaf de paus zelf aanleiding. Hij sprak van een "bewuste ontheiliging van de eucharistie". Bij zijn terugkeer naar Costa Rica werd een verzoeningsontvangst georganiseerd. Kerkdiensten in het teken van deze verzoening vonden overal in Midden-Amerika plaats.

In tweede instantie werd de zgn. godslastering voorgesteld als een nieuwe kruisiging van Christus. De voormalige vice-president van Costa Rica zei met zoveel woorden: "Sinds de dood van Jezus Christus is de Heilige Eucharistie nog nooit zo dramatisch werkelijkheid geworden. Dit was de tweede Goede Vrijdag in 2000 jaar christendom..." Het incident veranderde in een mythische kruisiging van Jezus, waarbij deze gekruisigd wordt door hen die een valse sociale gerechtigheid en een valse vrede nastreven en het gezag van de staat daartoe misbruiken.

De derde ronde in deze doelgerichte ideologische actie richtte zich op het goedmaken van de beledigde majesteit Gods. Als kruisiging was de belediging definitief. Alleen een definitieve nederlaag van de Sandinisten kan nog verzoening bewerkstelligen. Eden Pastora drukte het zo uit: "Er blijft voor het echte christelijke en katholieke volk van Nicaragua geen ander middel meer over dan de heilige oorlog". Gods majesteit wordt verzoend, doordat men de hem aangedane belediging goedmaakt door middel van de kruistocht.²⁾

In alle duidelijkheid gaat het in dit voorbeeld om het centrale archetype van christelijke agressie. Vroeger werd het gebruikt tegen de Arabieren, de joden, de ketters, de oorspronkelijke bewoners van Amerika. Ook tegenwoordig wordt het nog gebruikt tegen ieder, die tot vijand van het christendom verklaard wordt. Het gaat om een schematisme, dat het christelijke liefhebben van de naaste kan omvormen tot agressie. Elke mogelijke agressie kan, als deze bedreven wordt in naam van het christendom, voorgesteld worden als een rechtvaardige oorlog. Als het niet *dit* incident geweest was, dan een ander, maar het schematisme zelf blijft de handelwijze van de agressor bepalen. Objectief zou toch de moord op bisschop Romero veel eerder beschouwd moeten worden als een ontheiliging van de eucharistie, want deze moord vond plaats tijdens de mis. Maar het werd nooit als zodanig uitgelegd. Waarom niet? Omdat geen groepering er belang in stelde om dit agressie-schematisme te hanteren tegen de doodseskaders.

Door alle media in Midden-Amerika werd dit agressie-schematisme overgenomen en maandenlang de mensen ingepompt. De soldaten, die tegen de Sandinisten in het veld gestuurd werden, begonnen kruisjes, rozenkransen en T-shirts met de beeltenis van de paus te dragen. De kruistocht was begonnen. Als verdedigingsoorlog natuurlijk, omdat een christelijke agressor die zich opmaakt voor een kruistocht, a priori een rechtvaardige oorlog voert ter verdediging van de christelijke waarden.

Geen vrijheid voor de vijanden van de vrijheid

Deze (pseudo-)christelijke agressie-mystiek werd in de media-campagne van Midden-Amerika aangevuld met een andere, gesecculariseerde versie ervan, waarin men zich beroept op het kapitalistische eigendom en op de democratie. Dit agressie-schematisme kent eenzelfde soort fasen:

1e) een of ander incident wordt geduid als een aanval op het privaateigendom, en dat betekent altijd een aanval op de menselijke vrijheid.

2e) deze aantasting van de menselijke vrijheid wordt vervolgens voorgesteld als een schending van de mensenrechten en als een aanval op de mensheid zelf.

3e) het onrecht dat de hele mensheid wordt aangedaan moet goedge maakt worden. Als representant van de mensheid heeft ieder mens en iedere staat het recht de agressor te bestraffen.

Ook dit schematisme leidt tot een onbegrensde legitimatie van geweld en tot een theorie van de rechtvaardige oorlog. Iedere oorlog die een burgerlijke natie voert, wordt zo a priori gelegitimeerd. Een socialistisch land *kan* daarentegen geen rechtvaardige oorlog voeren. Zoals het christelijk agressie-schematisme de naastenliefde gebruikt als inspiratiebron voor agressie, zo gebruikt het liberaal agressie-schematisme de mensenrechten als inspiratiebron voor agressie. Onder het mom van hun verdediging worden de mensenrechten met voeten getreden.

Vanuit dit liberaal agressie-schematisme wordt de politiek van de Verenigde Staten in Midden-Amerika inzichtelijk. Wanneer men de feiten laat spreken, zijn de Verenigde Staten agressor tegen Nicaragua. Gaat men echter uit van het liberaal agressie-schematisme, dan is alles anders. Dan spelen feiten geen rol meer en worden de Verenigde Staten verdedigers. De revolutie was een aanval op de mensheid zelf; wie zich dus verzet tegen de revolutie voert a priori een verdedigingsoorlog!

3. Theologische vertaling van de politiek van de Totale Markt

De Totale Markt krijgt ook een theologische vertaling. Bij deze vertaling stelt men zich in dienst van die Markt en gaat men uit van dit agressie-schematisme. Daarbij stelt men zich uitdrukkelijk op tegenover de bevrijdingstheologie. Blijkens het Document van Santa Fé, waarop President Reagan zijn politiek baseert, wordt al sinds 1980 de bestrijding van de bevrijdingstheologie centraal gesteld in Latijns Amerika: "De buitenlandse politiek van de Verenigde Staten moet beginnen de bevrijdingstheologie, zoals deze in Latijns Amerika in praktijk gebracht wordt, zelf aan te vallen en niet slechts achteraf erop reageren". Dit leidde onder de regering Reagan tot talloze acties tegen de bevrijdingstheologie. Onder andere werd het "Instituut voor Godsdienst en Democratie"³⁾ opgericht en ook bood men ruimere mogelijkheden aan de theologische afdeling van het "American Enterprise Institute", onder leiding van Michael Novak. Diens boeken verschijnen momenteel in het Spaans en worden verspreid zowel door enkele kerken als door Latijns Amerikaanse ondernemersorganisaties.

De kapitalistische onderneming als "gekruisigde Christus"

In een van deze publikaties⁴⁾ schrijft Novak aldus over trans-nationale onder-

nemingen: "Eén van mijn lievelingsteksten uit de bijbel is de jaren door Jesaja 53, 2-3 geweest... Nu zou ik deze woorden willen toepassen op de moderne onderneming die een buitengewoon verachte incarnatie is van Gods aanwezigheid in deze wereld". Hier wordt de kapitalistische onderneming als incarnatie van Gods presentie gemaakt tot subject van het liberaal agressie-schematisme, en als gekruisigde Christus tot subject van het christelijk agressie-schematisme. Wanneer de onderneming gekritiseerd of gehinderd wordt, dan wordt in haar Christus gekruisigd. Volgens Novak is zij drager van Christus' opdracht: "Ga heen in de wereld van de dagelijkse arbeid om daar de vrede en de liefde van Christus te brengen". Als incarnatie, als gekruisigde Christus, als draagster van zijn vrede en liefde, is de kapitalistische onderneming boven elke kritiek verheven en wordt tot iets onaantastbaars. En omdat verzet tegen haar hetzelfde is als het kruisigen van Christus, wordt de anti-subversieve oorlog tot een heilige oorlog, een kruistocht voor de Totale Markt.

God als negatie van leven

Novak ontwikkelt vervolgens de erbij passende Godsvoorstelling. Hij ontkent dat God de volheid van het leven zou zijn en stelt God voor als "transcendente leegte". "In God we trust" staat er op de dollar, maar God is de indicator van leegte, zodat Novak zeggen kan: "in emptyness we trust".⁵⁾ En elders: "In de pluralistische samenleving kent men geen heilig baldakijn. Heel bewust niet. In het geestelijke centrum ervan staat een lege schrijn. Deze schrijn wordt leeg gelaten, omdat geen enkel woord, beeld of symbool kan weergeven wat allen daar zoeken. Het leeg-zijn van de schrijn representeert de Transcendentie, die vanuit oneindig veel richtingen benaderd kan worden door het vrije bewustzijn".⁶⁾ Omdat Novak wel weet dat een voorstelling van God als volheid van leven ten grondslag ligt aan de eis tot levensvervulling hier op aarde, gaat hij liever uit van een God die leegte is en waaruit dan ook alleen een leeg leven afgeleid kan worden. Het verdragen van deze leegte wordt als offergang voorgesteld.

Daar loopt de totalisering van de markt logischerwijze op uit. Doordat alle sociale betrekkingen plaats moeten maken voor de betrokkenheid op de Markt, komt de mens alleen te staan, in gevecht met alle anderen. God is ook alleen, maar dan transcendent: de leegheid zelf. God wordt een woord om het NIETS aan de duiden, een nihilistische God die het nihilisme van de aan deze zienswijze ten grondslag liggende politieke stellingname zowel camoufleert als onthult. Deze extreem nihilistische theologie is het resultaat van een extreem nihilistische politieke beweging, die zich inzet voor het totaliseren van de Markt.

Op weg naar kapitalistische staatsreligie

Zo'n theologie is natuurlijk door en door politiek, ook al is ze precies het tegendeel van wat men tegenwoordig "politieke theologie" noemt. Deze nieuwe "theologie van de Totale Markt" markeert een wending, die in een bepaald opzicht epoche-makend genoemd kan worden. De documenten van Santa Fé en van Rockefeller over Latijns-Amerika markeren een beslissende politieke wending. Doordat de bestrijding van de bevrijdingstheologie beschouwd wordt als een vraagstuk van Nationale Veiligheid voor de Verenigde Staten en als een dimensie van de antisubversieve oorlog, ontstaat de nood-

zaak van een door de staat voorgedragen theologie. Niet langer blijft godsdienst een privé-aangelegenheid. En zo iets gebeurt in een liberale democratie. De staat geeft zich uit als behoeder van religieuze orthodoxie. De politieke macht kiest partij in theologische kwesties.⁷⁾ Of men rooms-katholiek of protestant wil zijn, mag ieder voor zichzelf uitmaken. Maar je bent niet meer vrij om te kiezen welke theologische richting je wilt volgen.

Dit is de reden waarom plotseling werkgeversorganisaties theologische instituten in het leven roepen en waarom de geheime diensten van alle westerse landen posities kiezen in theologische vraagstukken. De Braziliaanse geheime dienst stelde in 1977 een onderzoek in naar de "religieuze overtuiging" van alle bisschoppen en priesters in het land. De inventarisatie begon met de volgende vragen: "Probeert hij het beeld van Christus te vervalsen? Probeert hij het beeld van God te vervalsen? Heeft hij contact met basissgemeenten?" Kardinaal Lorscheider klaagde overigens de geheime politie hiervoor aan. Zo ontstaat dus een nieuw "leerambt" waarvan de staat de drager is.

In West-Duitsland legitimeert men een dergelijke stellingname van de staat en van de veiligheidsdienst door alle maatschappijkritische theologieën als binnenwereldse heilsleer te beschouwen. Het binnenwereldse is het domein van de staat... Dat houdt niets meer of minder dan een beroep op de staatsmacht in om indien nodig op te treden zoals eertijds de Romeinse keizer Diocletianus. Daarmee wordt religie iets waar de staat over te zeggen heeft. Het kapitalisme vecht voor zijn eigen godsdienst en zal er nauwelijks voor terugdeinzen zelfs terug te keren tot de inquisitie.

Weerstand als belijdenis

Het belijden van de God van het Leven betekent: trouw zijn aan het concrete leven van de mens, van alle mensen. Het betekent de afwijzing van de verafgoding van elke markt, van elke staat, van elke institutie. Er is geen weg tot God dan de weg waarop concrete tussenmenselijke verhoudingen serieus genomen worden, waarop mensen elkaar respecteren als subjecten die bepaalde behoeften en verlangens hebben. Daartoe behoort ook de erkenning van hun concrete levensbehoeften; de vervulling daarvan mag niet weggeschoven worden naar het illusoire toekomstige resultaat van de zelfregulerende werking van de Markt en van wat voor instituties dan ook.

Dit mag ons echter omgekeerd niet tot een demonisering van markt, staat en overige instituties brengen. Het concrete leven kan immers alleen gewaarborgd worden binnen vormen van institutionele aard. Ook dáár is God aanwezig. Althans voorzover zij het concrete leven mogelijk maken en niet bepaald worden door die zogenaamde eigen wetmatigheden ervan.

Het belijden van een God, die volheid van leven schenkt, betekent dat alleen een politiek van sociale gerechtigheid en vrede, een milieuvriendelijke en ontwikkelingspolitiek voor het aangezicht van deze God te verantwoorden zijn. Daarom is de God van het Leven ook de God van de armen, zoals de bevrijdingstheologie het zegt. Maar het gaat om nog veel meer: een nieuwe belijdenis is in het geding; een oecumenische, belijdende kerk, die zich inzet voor het leven van *alle* mensen en *alle* volken, moet geboren worden.

1. De economische theorieën van John Maynard Keynes (1883-1946) en zijn volgelingen, waarin

- een grote plaats wordt ingeruimd voor staatsinterventie in het marktgebeuren, hebben sinds de crisis van de dertiger jaren de economische politiek in de landen van de westerse wereld diepgaand bepaald.
2. Voor de beschrijving van de gebeurtenissen en voor de citaten verwijzen we naar de dagbladers in de tijd na 4 maart 1983, met name naar het Costaricaanse blad *La Nacion* (San José) van 5.3.83, 10.3.83 en ook 12.6.83.
 3. Voor meer informatie over dit Instituut zie A.M. Ezcurra, *The Neo-conservative Offensive*, New York Circus Publications 1983, besproken in *Wereld en Zending (WZ)* 14, 1985/1, p. 87 door J. Van Nieuwenhove, en het artikel van J. Vernooy over de Grenada-invasie in *WZ* 13, 1983/3, p. 243.
 4. M. Novak & J.W. Cooper, *The Corporation: A Theological Inquiry*, Washington DC, American Enterprise Institute, New York 1981, p. 203.
 5. M. Novak, *The Spirit of Democratic Capitalism*, American Enterprise Institute, New York 1982, p. 54.
 6. M. Novak, *The Spirit*, l.c., p. 53.
 7. Een treffende parallel is het oordeel dat de door de Zuidafrikaanse regering ingestelde Eloff-commissie zich aanmatigde over zwarte theologie in het kader van haar onderzoek naar de handelwijze van de Zuidafrikaanse Raad van Kerken. Zie de referenties in de artikelen van Verstraelen-Gilhuis en Brown in het Zuid-Afrika nummer van *WZ* 13, 1984/2, p. 152, 116-123.

Dit artikel is de ingekorte bewerking van een voordracht, die Hinkelammert op 3 juni 1984 te Wuppertal-Barmen (BRD) hield ter gelegenheid van de herdenking van het feit, dat vijftig jaar geleden daar de Barmer Thesen van de "Bekennende Kirche" werden opgesteld. De tekst werd afgedrukt in *Neue Stimme*, Heft 7/1984. Reinier Gosker vertaalde de tekst voor *Opstand* (Christenen voor het Socialisme), 1985/2. Van zijn vrije vertaling maakten we dankbaar gebruik voor deze bewerking. H. Groenen.

Franz J. Hinkelammert, Duitser van geboorte, is een econoom die al vele jaren in Midden-Amerika leeft. Hij is leider van de postacademische studie in economie van de Universidad Nacional van Honduras en als medewerker verbonden aan het Departamento Ecueménico de Investigaciones (DEI) te San José in Costa Rica.

